

До річниці Голодомору 1932–1933 рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.06.004>

УДК: 94:341.485[477]«1929/1932»

Тетяна Ніколаюк

кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри культури і соціально-гуманітарних дисциплін,
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
(Київ, Україна), nikolaiukt@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5133-4033>

Продовольче становище в містах УСРР під час «комуністичного штурму» 1929–1932 рр.

Анотація. Мета дослідження полягає в необхідності вивчити матеріальне становище українських робітників під час сталінського «комуністичного штурму», довести, що в результаті економічної кризи погіршилося продуктове забезпечення працівників по картках та у громадських їдальнях. У науковому пошуку авторка спиралася на головні **принципи** історичної науки – об'єктивності й історизму. При визначенні структури студії використано проблемно-хронологічний підхід. **Наукова новизна.** Пропонується розглядати нестачу продовольства та прояви голоду в містах серед робітників УСРР першої половини 1930-х рр. як наслідок «комуністичного штурму» та примусового вилучення у селян хліба методом продрозверстки. Далі збіжжя потрапляло за кордон. Валюта, отримана від продажу зерна, використовувалася для зведення новобудов першої п'ятирічки. Фінансування величезних капіталовкладень держава здійснювала за рахунок випуску додаткової кількості грошей, не забезпечених товарами, що викликало інфляцію, та, як наслідок, економічну кризу. Унаслідок інфляції зростали ціни на вільному ринку. В умовах здійснення примусових хлібозаготівель та економічної кризи в державі не вистачало хліба для нормального продуктового забезпечення міських працівників, тому вона запровадила централізований розподіл продовольства, а потім поступово зняла з централізованого постачання ряд категорій робітників. Уводяться в обіг архівні документи про політику продовольчого постачання містян (які переважно були робітниками) під час «комуністичного штурму», котрі свідчать про прояви голоду в містах УСРР. Розраховано показники дійсного стану продовольчого забезпечення працівників промислових підприємств в містах республіки, визначено стан громадського харчування, простежено можливість робітників та їхніх утриманців вижити під час здійснення форсованої індустріалізації. Визначено, що гостра продовольча криза першої половини 1930-х рр. спричинила голод серед міських працівників УСРР. **Висновки.** На основі вивчення нових архівних документів та аналізу статистичних даних і мемуарних матеріалів доведено, що на початку 1930-х рр. радянський уряд унаслідок економічної кризи був неспроможний забезпечити промислових працівників та їхніх утриманців продуктами харчування – ані на виробництві, ані поза роботою. В умовах гострої нестачі продовольства в містах радянської України голодувала велика кількість мешканців, а також селян, котрі, долаючи блокаду та пробираючись у міста, намагалися врятуватися від голодної смерті.

Ключові слова: «комуністичний штурм», карткова система нормованого постачання товарів, продуктове забезпечення робітників за виробничо-класовим принципом, громадське харчування.

У радянській історіографії можна виділити чотири етапи висвітлення історії матеріального становища українських робітників. Перший етап охоплює праці 1929–1953 рр. Уже з кінця 1920-х і впродовж 1930-х рр. з'являється ряд публікацій, в яких у межах панівної тоді офіційної ідеології розглядалися різні аспекти індустріального будівництва в республіці. Стан справ на новобудовах висвітлювався однобоко, без аналізу їх ефективності та впливу на виконання планів. Найменше уваги приділялося соціально-побутовій сфері¹. Це пояснюється пильністю партійних цензорів і підпорядкуванням історичних фактів ідеологічним вимогам державної партії.

Деякі дослідники намагались правдиво висвітлювати матеріальний стан робітників. Так, С.Гуцуляк та І.Баєвський² навели факти про погіршення їхнього матеріального становища в період форсованої індустріалізації – через дорожнечу продуктів харчування на ринках, погане постачання по картках, мізерний розмір соціальної допомоги. Проте були й дослідження, в яких автори, виконуючи ідеологічне замовлення державної партії, свідомо наводили неправдиву інформацію про умови життя робітників, прикрашаючи радянську дійсність³. Значний внесок у розробку проблеми матеріального становища працівників зробив Б.Маркус⁴. Він проаналізував політику у сфері заробітної плати, цін, норм, умов праці та трудової дисципліни. Проте цій монографії властиво багато недоліків, головним з яких було схвалення тоталітарної системи та висвітлення лише позитивних проявів її діяльності. Поза увагою Б.Маркуса залишилися важкий продовольчий стан робітників, погані умови їх праці, незабезпеченість житлом та комунальними послугами, недоліки радянської системи охорони здоров'я та громадського харчування.

Інтерес до проблем індустріального будівництва 1920–1930-х рр. зріс у повенний період, що пояснювалось необхідністю героїзації минулого, намаганням використати традиції для швидкої відбудови економіки. У зв'язку з цим визначалась і спрямованість публікацій – показ масового «трудового героїзму» в умовах розгортання «соціалістичного змагання», «керівна та спрямовуюча» роль партійних комітетів, комсомольських, профспілкових організацій. Висвітленню цих питань присвячено праці Р.Дадикіна, Е.Рефердера⁵. Як і раніше, стан продовольчого постачання робітників у період сталінського «комуністичного штурму» не знайшли свого відображення.

Другий етап радянської монографічної спадщини складають студії, написані під час хрущовської «відлиги» (1954–1964 рр.) та неосталінізму (1965–1985 рр.). Спроба ліквідувати негативний вплив на історичну науку культу особи Й.Сталіна і його наслідків провалилася, закінчившись реанімацією з другої половини 1960-х рр. сталінських концептуальних підходів до висвітлення історії радянського суспільства⁶.

¹ Ентузіасты социалистической стройки. – Днепропетровск, 1929; Куба І. Ударні бригади на будівництві. – Х., 1930; *Стрельченко В.Ф.* Вищі форми соціалістичного змагання. – Х., 1930; *Мордохович З.Л.* Использование трудовых ресурсов и подготовка кадров. – Москва; Ленинград, 1931; *Кононенко Е.* Социалистическое соревнование и ударничество на промышленных предприятиях. – Х., 1933

² *Гуцуляк С.* Соціалістичне будівництво 1929/1930 р.: загальний огляд контрольних цифр СРСР та УСРР на 1929/1930 р. та хід їх реалізації. – Х., 1930; *Баєвський І.* Фонды коллективного потребления и уровень жизни пролетариата. – Москва; Ленинград, 1932.

³ *Червоный Н.С.* Рост благосостояния трудящихся масс в СССР. – Москва, 1939.

⁴ *Маркус Б.* Труд в социалистическом обществе. – Москва, 1939.

⁵ *Дадикин Р.П.* Начало массового социалистического соревнования в промышленности СССР. – Москва, 1954; *Рефердер Е.* Социалистическое соревнование на Украине в годы первой пятилетки // Вопросы истории. – 1950. – №8.

⁶ *Доброхотов В.Я.* Коммунистическая партия в борьбе за развитие социалистического соревнования в УСРР // Ученые записки Горьковского университета. – Вып.26. – Горький, 1954; *Слуцкий О.Б.* Перемога політики соціалістичної індустріалізації на Україні. – К., 1955; *Слуцкий А.Б.* Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.). – К., 1963 та ін.

У першій половині 1970-х і в 1980-х рр. з'явилися дослідження про трудову діяльність робітництва України в період форсованої індустріалізації. Вони містили великий фактичний матеріал про умови й наслідки праці робітників таких промислових регіонів, як Донбас, Кривбас, а також окремих галузей промисловості⁷.

Політична спрямованість досліджень витримувалась у відповідних рамках, за окремими винятками, до яких можна віднести студії В.Лельчука та С.Кульчицького⁸. Автори, віддаючи данину традиції, уперше висловили думку про негативний вплив форсованого розвитку індустрії на соціально-побутову сферу робітничого класу. Ці дослідники навели багато фактів невиконання окремими галузями і промисловими підприємствами виробничих завдань, зробивши висновок про негативний вплив на підвищення продуктивності праці через відсутність її матеріальної винагороди.

Наступний етап вивчення історії індустріалізації припав на 1985–1991 рр. Політика «перебудови» дала змогу історикам вивчати так звані «білі плями історії». Було зроблено спробу по-новому висвітлити історичні події доби тоталітаризму. Історична наука звільнилася від «рамок» офіційної політики; вчені звернулися до вивчення соціально-економічної історії робітників у контексті суперечностей, зумовлених «сталінськими деформаціями радянського суспільства»⁹.

Наприклад, багатий матеріал про ці деформації надали В.Даниленко, Г.Касьянов та С.Кульчицький¹⁰. Автори всебічно проаналізували процес насадження в Україні командно-адміністративної системи, закріплення робітників у статусі «державних трудових ресурсів» із фактичним позбавленням прав на управління виробництвом.

Проголошення незалежності України й розбудова демократичного суспільства створили умови для піднесення історичних досліджень на якісно новий щабель. Зріс інтерес до соціальних і політичних наслідків індустріальних перетворень у країні. Доступ до архівів дав можливість розширити поле досліджень. Для українських істориків з'явилися можливості правдиво висвітлювати історичні події минулого. На наявність голоду серед робітників УСРР під час сталінського «комуністичного штурму» авторка цієї статті звернула увагу в матеріалах кандидатської дисертації, захищеної 2000 р.¹¹

Треба відзначити, що в історіографії останніх десятиліть проблема матеріально-го становища робітників УСРР майже не висвітлена. У 2008 р. В.Ткаченко звернув

⁷ *Епштейн А.І.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму: 1928–1932 рр. – Х., 1968; *Гудзенко П.П.* Торжество лєнінського плану соціалістичної індустріалізації. – К., 1970; *Довгопол В.М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). – Х., 1971; *Пономаренко Г.Я.* Во главе трудового подъема: Коммунисты Донбасса – организаторы социалистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки. – К., 1971; *Зимогляд Ф.Р.* Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс: 1928–1941 гг. (Из опыта работы партийных организаций Донбасса). – Москва, 1973; *Лихолобова З.Г.* Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). – Донецк, 1973; *Дольчук А.В.* Борьба Коммунистической партии за відбудову і дальший розвиток гірничорудної промисловості (1921–1937 рр.). – К., 1974 та ін.

⁸ *Лельчук В.С.* Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. – Москва, 1984; *Кульчицкий С.В.* Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – К., 1975; *Кульчицкий С.В.* Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937 гг.). – К., 1979.

⁹ *Кульчицкий С.В.* Особливості індустріалізації народного господарства УРСР // Український історичний журнал. – 1989. – №10; *Гордон Л.А., Клопов Е.В.* Форсований ривок кінця 20-х і 30-х років: історичні корені й результати // Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди. – К., 1990; *Кульчицкий С.В.* Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1991. – №8; *Вилцан М.А., Микора В.І., Тиморин А.О.* Деякі аспекти соціально-економічних перетворень 30-х років у СРСР // Там само. – №10 та ін.

¹⁰ *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К., 1991.

¹¹ *Ніколаюк Т.А.* Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Острого, 1999.

увагу на наслідки голодування серед робітників міст теперішньої Запорізької обл.¹² У 2012 р. з'явилася колективна монографія Інституту історії України НАН України, в якій О.Мовчан та В.Гудзь навели чимало фактів злиденного життя міських працівників¹³.

Актуальною проблемою залишається чисельність померлих від голоду в містах. Авторка зробила підрахунок зафіксованих у «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» загальних втрат від голоду у містах УСРР. Так, кількість померлих мешканців міст УСРР становила майже 79 тис. осіб¹⁴. Але ці дані репрезентують лише невелику частку загиблих від голоду містян республіки через відсутність у «Національній книзі пам'яті...» даних про кількість померлих у найбільших містах (Донецьку, Києві, Харкові, Полтаві тощо) й у багатьох містечках Донецької, Луганської, Дніпропетровської та інших областей. Треба також зазначити, що істотна частина зареєстрованих у містах смертей була наслідком голодування у сільській місцевості. Голодні селяни прагнули врятуватися від смерті в містах, але там їх ніхто не чекав...

У 2018 р. співробітники Інституту демографічних і соціальних досліджень ім. М.Птухи НАН України опублікували висновки щодо загальних людських втрат УСРР від голоду 1932–1933 рр., у тому числі й кількість померлих у містах. Так, втрати через надсмертність міського населення в республіці становили 49,0 тис. – у 1932 р.; 194,0 тис. – у 1933 р.¹⁵ Із цими висновками не погодилися В.Сергійчук і В.Марочко, котрі обстоюють загальну цифру в понад 7 млн померлих у 1932–1933 рр.¹⁶

Розгляд питання про продовольче становище в українських містах під час «комуністичного штурму» й Голодомору треба розпочати з того, що містянами в УСРР насамперед були робітники. У 1933 р. на 1000 мешканців республіки їх припадало 33,3 особи¹⁷. Ядром робітничого класу були індустріальні кадри великої промисловості, де чисельність робітників становила на 1932 р. 1 млн 322 тис. 700 осіб¹⁸. Водночас чимало було зайнятих у дрібній промисловості (141 тис. на 1933 р.)¹⁹. Як відомо, у 1930-х рр. поповнення робітничих кадрів у радянській Україні відбувалося за рахунок корінного населення – як міського, так і сільського. Завдяки притоку мешканців села до міст за оргнабором та їх переходу до соціального статусу робітників серед них значно зросла частка українців.

Нестача продовольства та голод серед робітників УСРР упродовж 1929–1932 рр. були наслідком «комуністичного штурму», метою якого партійні ідеологи визначили проведення в найкоротший термін модернізації країни. Із 1929 р., оголошеного генсеком ВКП(б) Й.Сталіним «роком великого перелому», розпочалася авантюристична економічна політика, що характеризувалася переходом до інфляційного випуску паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової

¹² *Ткаченко В.Г.* Трагедії, яких могло не бути: Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.) // Спокута: Альманах. – Вип. 8/9. – Запоріжжя, 2008.

¹³ *Мовчан О., Гудзь В.* Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя. – К., 2012. – С.97–238.

¹⁴ Підрах. за: Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Зведений том. – К., 2008.

¹⁵ *Гладун О.М.* Нариси з демографічної історії України XX ст. – К., 2018. – С.176.

¹⁶ *Сергійчук В.* Оцінка людських втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 років за документами українських архівів // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – К., 2017. – С.15–24; *Марочко В.І.* Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С.132.

¹⁷ *Мовчан О., Гудзь В.* Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. – С.100.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С.101.

системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю.

Усю радянську індустрію у плануванні, фінансуванні та постачанні поділили на дві групи: «А» (виробництво засобів виробництва), «Б» (виробництво товарів народного споживання). На розвиток першої виділялися основні фінансові ресурси. Галузі групи «Б» натомість фінансувалися за залишковим принципом. Група «А» складалася з галузей важкої, «Б» – легкої та харчової промисловості. Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи «А» виробляла мінімум товарів народного споживання. Відповідно у промисловості групи «Б» вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи «А». У радянській Україні для забезпечення високих темпів розгортання промисловості спрямовувалися значні капіталовкладення (млн руб.)²⁰:

Рік	Група «А»	Група «Б»	Уся промисловість
1929	355	60	415
1930	600	62	662
1931	979	74	1053
1932	1338	143	1478

Таким чином, здійснюючи «комуністичний штурм», держава вирішувала, яку частину продукції віддати на потреби військової промисловості, а яку спрямувати на задоволення матеріальних потреб суспільства. Галузі групи «А» безперебійно одержували потрібне фінансування за рахунок інфляційного випуску паперових грошей, не забезпечених товарами, а недофінансування промисловості групи «Б» обмежило випуск товарів народного споживання²¹.

Злам непу завершився під час зимових хлібозаготівель 1928–1929 рр. Виникла товарна криза, зумовлена руйнуванням приватного ринку і небажанням селян продавати хліб державі за низькими цінами. Визначений у 1929 р. Й.Сталіним щорічний темп зростання промислової продукції був величезним – 37,7% (у середньому за три роки, починаючи з другого року п'ятирічки). Фінансування значних капіталовкладень держава здійснювала за рахунок випуску додаткової кількості грошей, не забезпечених товарами. Унаслідок інфляції зросли ціни на вільному ринку. Господарники спочатку наважувалися стверджувати, що таке форсування темпів спотворює народногосподарські пропорції, збільшує до небезпечного рівня інфляційність економіки, створює дефіцити і, зрештою, є просто нереальним для виконання²².

Держава, реалізуючи «комуністичний штурм», в умовах недостатньої кількості продовольства відмовилася годувати всіх та організувала постачання лише для тих категорій міського населення, кого вважала важливішими, а саме для робітництва. Для гарантованого забезпечення продовольством міських працівників рішенням політбюро ЦК РКП(б) від 14 лютого 1929 р. з 1 березня запроваджувалося централізоване постачання за картками, які давали право на придбання обмеженої кількості хліба (потім – інших продуктів) за низькими цінами. Остаточне оформлення всесоюзної карткової системи завершилося в 1931 р., коли масовий голод

²⁰ Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – С.142.

²¹ Там само.

²² Там само.

став реальною перспективою, а картки було поширено на всю країну²³. Продукти завозила та реалізовувала спеціально створена організація – робітничий кооператив (робкооп). Із січня 1930 р. порядок постачання став єдиним, за суворо витриманим виробничо-класовим принципом і диференціацією постачання робітників за професіями.

Крім того, усі працівники підприємств УСРР заносилися окремо до певного списку: особливого, першого, другого, третього. В особливий та у перший входили робітники важкої промисловості, у другий – сільськогосподарського машинобудування та харчової галузі, у третій – легкої й місцевої. За особливим і першим списками забезпечували першочергово та в обов'язковому порядку, за другим, третім – згідно з остаточним принципом.

Інфляція негативно позначилася на бюджеті робітничих родин, змушених купувати продовольчі товари на ринку. Так, сільськогосподарський субіндекс роздрібних цін приватної торгівлі підвищився в першому кварталі 1929–1930 господарського року порівняно з відповідним періодом 1928–1929 на 62,5%²⁴. Голодні робітники часто відмовлялися працювати.

Керівництво робкоопів, не маючи запасів продовольчих товарів, не раз практикувало видачу хліба тільки робітникам промислових союзів, а членів непромислових союзів і безробітних узагалі позбавляли хліба²⁵. Не дивно, що у цей період у містах республіки через недостатнє постачання продуктами відбулися робітничі страйки, про що свідчать повідомлення ДПУ УСРР, адресовані ЦК КП(б)У²⁶. Часто робітники, обурені поганою діяльністю робкоопів, покидали виробництво. Прогули тривали по кілька днів, були масовими та завдавали великих економічних збитків. Так, тільки в Макіївці до 18 лютого 1929 р. внаслідок невиходу на роботу впродовж трьох днів 427 шахтарів не було відправлено 432 вагони вугілля²⁷.

Згідно з даними місцевих партійних органів, які доповідали у центр про ситуацію на місцях у 1929 р., «велика кількість промислових районів України – Миколаїв, Одеса, Артемівськ, Сталінський округ – були охоплені “волинками” та демонстраціями трудящих»²⁸.

Насильницька колективізація знищувала селянські господарства, створюючи малопродуктивні колгоспи, які не задовольняли продовольчі потреби населення. Уже на початку 1930 р. продовольче постачання (особливо м'яса, масла, молока) українських робітників за картками погіршилося. Було зменшено норми: м'яса – на 20%, масла – на 19,5%. Утім, і вони не завжди виконувалися²⁹. У деяких містах у цей період молочних продуктів та яєць не вистачало навіть для забезпечення дітей і лікувальних установ³⁰. По всіх містах УСРР було знижено норми постачання цукру, а в деяких пунктах зовсім припинили його видачу³¹.

²³ Развитие советской экономики. / Под ред. А.Арутюняна, Б.Маркуса. – Москва, 1940. – С.326.

²⁴ Гуцуляк С. Соціалістичне будівництво 1929/1930 р.: загальний огляд контрольних цифр СРСР та УСРР на 1929/1930 р. та хід їх реалізації. – С.104.

²⁵ Ніколаюк Т.А. Політика радянської держави щодо продовольчого постачання робітників в українських містах під час Голодомору 1932–1933 рр. // Практична філософія. – 2018. – №2. – С.70.

²⁶ Нечаєва Т.А. Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929–1932 рр. // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.80.

²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1. – Оп.20. – Спр.213. – Арк.62–63.

²⁸ Там само. – Спр.3193. – Арк.57.

²⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р2. – Оп.5. – Спр.1354. – Арк.239.

³⁰ Там само. – Арк.240.

³¹ Там само.

У травні 1930 р., коли перестали видавати м'ясо за картками, припинили працю робітники деяких цехів Краматорського металургійного заводу³². 7 лютого 1930 р. страйкарі, що працювали на Шосткінському заводі з виробництва кіноплівки, скинули в канаву свого вповноваженого, який відмовився підписати й передати керівництву підприємства їхню заяву з вимогою збільшити заробітну плату³³.

В умовах економічної кризи радянські керівники у вересні 1930 р. оголосили про перенесення початку господарського року з 1 жовтня на 1 січня, і таким чином виник так званий «штурмовий квартал», виконання завдань якого передбачалося здійснити за допомогою «ударної праці». Наслідки відсутності економічного заохочення виявилися швидко – плани «штурмового кварталу» в найважливіших галузях було провалено³⁴. Зрівнялівка в оплаті праці робітників усіх галузей промисловості УСРР спричинила хронічне недовиконання планів із випуску продукції. Це стосувалося також і харчової галузі. Так, рибна промисловість за 1931 р. не додала державі 188,7 тис. центнерів риби³⁵, консервна – 44 млн умовних банок продукції³⁶.

Виникла потреба з 1 березня 1931 р. зняти з державного розподілу робітників вісімнадцяти міст УСРР, а у восьми містах Донбасу і Криворіжжя централізоване постачання здійснювалося лише для працівників окремих підприємств³⁷. Було урізано норми пайкового постачання хлібом споживачів списку №3, зокрема робітників, із 750 до 600 г на добу, а інших груп споживачів – із 350 до 300 г³⁸.

Суттєво вирізнялося забезпечення державою лише «ударників» і кадрових робітників. Їх обов'язково отоварювали продуктами до Першотравня та річниць «Великого Жовтня»³⁹. Сума премій і нарахувань, що видавалися робітникам за «ударну працю», із березня 1931 р. не обкладалася прибутковим податком, що було відчутною перевагою при купівлі продуктів харчування за ринковими цінами⁴⁰. Кооперативні постачальні організації виділяли спеціальні фонди для привілейованого постачання «ударників».

Страждали від голоду малозабезпечені родини, яким держава повинна була надавати соціальну допомогу. Але влада заощаджувала кошти на системі соціального страхування. Так, коли в 1930 р. прожитковий мінімум для родини з чотирьох осіб з одним працюючим складав 113 руб. на місяць (без урахування базарних і комерційних цін)⁴¹, середня місячна пенсія для інвалідів праці від профкаліцтв та профзахворювань у жовтні 1930 р. складала лише 28 руб. 31 коп.⁴² (близько 34,6% місячної зарплати)⁴³, а родині, яка втратила годувальника, державні органи соціального захисту сплачували тільки 17 руб. 12 коп.⁴⁴ (що становило 21% місячної

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3193. – Арк.113.

³³ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. – С.106.

³⁴ Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.). – С.100–101.

³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.235. – Арк.30.

³⁶ Комуніст. – 1932. – 7 січня.

³⁷ Ніколаюк Т.А. Політика радянської держави щодо продовольчого постачання робітників в українських містах під час Голодомору 1932–1933 рр. – С.70.

³⁸ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. – С.139.

³⁹ Державний архів Луганської обл. (далі – ДАЛО). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.152; Спр.141. – Арк.34; Спр.186. – Арк.153.

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.798. – Оп.1. – Спр.1696. – Арк.55.

⁴¹ Підрах. за: Там само. – Ф.Р-2. – Оп.5. – Спр.1354. – Арк.336.

⁴² Труд в СССР: Эконом.-стат. справочник. – Москва; Ленинград, 1932. – С.180.

⁴³ Підрах. за: Пролетаріат України від XI до XII з'їзду КП(б)У. – К., 1934. – С.11, 13.

⁴⁴ Труд в СССР. – С.180.

зарплати)⁴⁵. Таким чином, в умовах дефіциту продовольства держава не виконувала важливої соціально-захисної функції щодо родин малозабезпечених робітників, прирікаючи їх жебракувати, красти або помирати від голоду.

Водночас тривав експорт зерна. За перше півріччя 1931 р. з УСРР було вивезено за кордон 4880 тис. пудів пшениці, 7320 тис. пудів жита⁴⁶. Із 10 травня 1931 р. держава зняла українських робітників із централізованого постачання найдорожчими на базарі продуктами – олією, вершковим маслом, маргарином⁴⁷.

Погіршення матеріального становища робітництва внаслідок загострення економічної кризи посилювало серед них антирадянські настрої. Так, у квітні – травні 1931 р. у зв'язку з систематичними затримками заробітної плати працівники Великотокмацького заводу «Червоний прогрес» почали обурюватися, що «радянська країна знущається з робітників, хоче зовсім подавити нас голодом». Вони пропонували вжити заходів, мовляв «далі так жити при радвладі неможливо»⁴⁸.

В умовах наближення економічної катастрофи держава розпочала хлібозаготівлі зі врожаю 1931 р., які тривали до весни наступного року й поглинули майже весь урожай та спричинили на селі голод. Це негативно позначилося на стані продовольчого постачання робітників. Наприкінці 1931 р. брак хліба прирікав на голод у містах УСРР мільйон осіб⁴⁹.

На початку 1932 р. голод серед мешканців міст посилювався. Це стало результатом провалу хлібозаготівель, що здійснювалися методом продрозверстки. У цей період політбюро ЦК КП(б)У декілька разів знижувало норми продуктового постачання робітників та їхніх утриманців зі списків №2 і №3 та для утриманців робітників із списку №1⁵⁰. Було також скорочено на 42% фонд громадського харчування⁵¹. Навіть зі врахуванням зниження норм розрив між виділеним для України хлібом та необхідним для централізованого постачання трудящих складав у першому кварталі 1932 р. 61 489 т, через що голодували вже 1 млн 046 тис. осіб⁵².

Щоб вирішити продовольчу проблему, держава здійснила ряд заходів. У січні 1932 р. в містах УСРР з'явилися магазини мережі «Торгзін», де можна було обміняти побутове золото на дефіцитне продовольство. Ціни становили 1 руб. 29 коп. за 1 г золота й 1 руб. 04 коп. за 1 г срібла⁵³. Мобілізаційні функції таких закладів виявилися дуже ефективними. Голод змушував населення добровільно віддавати коштовності, які традиційно зберігали «на чорний день»⁵⁴.

Одночасно держава відмовилася від пільгового забезпечення «ударників», зменшила норми постачання гірників Донбасу. У хлібних чергах люди інколи стояли з 2-ї год., але його на всіх не вистачало. Видача хліба, незалежно від незабезпеченості напередодні, на інший день не переносилася, а належна, але невидана

⁴⁵ Підрах. за: Пролетаріат України від XI до XII з'їзду КП(б)У. – С.11, 13.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.213. – Арк.62–63.

⁴⁷ Там само. – Спр.215. – Арк.67.

⁴⁸ Мовчан О., Гудзь В. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах. – С.106.

⁴⁹ Нечаєва Т.А. Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929–1932 рр. – С.80.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5464. – Арк.18–21.

⁵¹ Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.). – С.52.

⁵² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5464. – Арк.18–21.

⁵³ Марочко В. Діяльність торгсінівської системи міста Києва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.18. – К., 2008. – С.165, 168.

⁵⁴ Там само.

норма – анулювалася⁵⁵. Деякі робкоопи Донбасу замість 1 кг м'яса видавали робітникам по 2 банки бобових консервів вагою 338 г кожна⁵⁶.

Із партійних документів дізнаємося про невтішний стан продовольчого забезпечення в 1932 р. робітників багатьох промислових міст УСРР. Наприклад, у цей час голодували 30% населення Києва та приміської смуги. 19 січня 1932 р. президія Київської міськради, заслухавши телеграму Наркомпостач, Вукоопспілки та Союзхліба про зменшення норм споживання хліба, постановила знизити її з 400 г до 300 г для службовців списків №2 і №3, а для окремих категорій – із 600 г до 400 г⁵⁷. 14 лютого міська рада констатувала факт зменшення постачання хліба для киян на 150 т, а для потреб громадського харчування – на 50 т, тому просила Наркомпостач знайти резерви для стабілізації ситуації й не «зрізати» норму хлібозабезпечення⁵⁸. У постанові міськради також наголошувалося: «Зняти з постачання хлібом, – родин робітників і службовців, що мешкають на селі і мають зв'язок з сільським господарством, причому під сільським господарством розуміти не лише засіви, а й городництво, молочну худобу, додаткові заробітки тощо». Таким чином відбулося позбавлення централізованого постачання за картками третини киян, які потенційно ставали клієнтами комерційних і торгівельних магазинів. Робітничим кооперативам було категорично заборонено видавати «заборні книжки» тим, хто мав «зв'язок із селом»⁵⁹.

Начальник дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південно-Західної залізниці Бережков повідомляв у травні 1932 р. секретареві Вінницького обкому КП(б)У М.Алексееву про «поширення незадоволення робітників транспорту на ґрунті не своєчасної виплати зарплати та дефіциту продуктів харчування». Зазначалося, що для постачання залізничників за травень отримано 900 т круп замість планових 3801 т. За квітень недоотримано 94 т круп. Забезпечення м'ясом, олією, цукром, рибою, макаронами припинилося⁶⁰.

Із повідомлень ДПУ на адресу партійних органів дізнаємося, що у травні 1932 р. у більшості районів Вінниччини борошно та інші продукти харчування в порядку централізованого постачання робітників державних підприємств надходили з перебоями, що змусило місцеві кооперативи зменшити норми видачі хліба робітникам за картками до 200 г. У липні 1932 р. через скорочення пайкового постачання хліба до 600 г на день страйкували працівники Гайсинського цегляного заводу Вінницької обл.⁶¹ У книзі запису актів цивільного стану Одеси за 1932 р. щоденно фіксувалася смерть від виснаження двох – трьох осіб⁶². У Харкові 27 червня 1932 р. борошна залишалося на один, у Київській та Вінницькій обл. 28 червня – на два дні⁶³.

Про стан продовольчого постачання робітників у тодішній столиці УСРР повідомляли іноземні дипломати. Віце-консул Італії у Харкові С.Ґраденіґо в листі за травень 1932 р. доповідав, що

⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5455. – Арк.5.

⁵⁶ Там само. – Арк.14.

⁵⁷ Марочко В. Діяльність торгівельної системи міста Києва. – С.164.

⁵⁸ Там само. – С.165.

⁵⁹ Там само. – С.164.

⁶⁰ Голод і Голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр.: Зб. док. і мат. / Авт.-упор. Р.Ю.Подкур, В.Ю.Васильєв, П.М.Кравченко, В.П.Лациба, І.П.Мельничук, В.І.Петренко. – Вінниця, 2007. – С.292.

⁶¹ Там само. – С.321.

⁶² Голодомори в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С.282–286.

⁶³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5455. – Арк.146.

«на вільному ринку міста більше не продають сортового хліба, навіть черствого. Немає відходів хліба з їдалень, де можна було вибирати в кошарках по 15 коп. за шматок, ані навіть куснів чорного хліба по 50 коп. за штуку... У буфеті Полтавського вокзалу продають хліб, випечений із борошна кукурудзи та інших зернових, приправленого яєчним жовтком, по 12 руб. за кусень 250 г. Черги людей, які чекають за розподілом хліба, стали безкінечними... Жебраки на вулицях більше не хочуть брати грошей, бо не можуть купити хліба»⁶⁴.

Не маючи змоги отримати продовольчі товари в робкоопі, робітники змушені були йти на ринок і купувати їх за вільними цінами. Відразу постало питання про співвідношення заробітних плат із запитами базарних торговців. У 1932 р. С.Градєніґо повідомляв:

«Курка на харківському ринку коштувала 30–40 руб., пуд несіяного борошна – 200–220 руб., а іноді доходило до 300 руб. Картопля – 3 руб. за кілограм. Капуста за качан – 12 руб. Цукор-пудра, змішаний зі всяким брудом – 10–12 руб. за кг. Кажуть, що м'ясо, яке продають шматками, носячи по всьому ринку в руці, часто виявляється м'ясом тварин, які здохли від голоду та хвороб, а то й м'ясом котів та собак»⁶⁵.

Середньомісячна зарплата робітника промисловості УСРР становила 115 руб.⁶⁶ Ці дані підтверджуються повідомленнями італійського консула у Харкові С.Градєніґо від листопада 1932 р.:

«Найменш оплачуваними були чорнороби, які одержують 40–60 руб. на місяць, столяр – від 90 до 120 руб. на місяць, муляр – від 45 руб. (учні) до 200 руб. на місяць, якщо він на відрядній оплаті. Щоб прожити, працювати мусять усі, якщо є змога – чоловік, дружина, діти»⁶⁷.

Відповідно до наших розрахунків, у 1932 р. всі матеріальні потреби людини за державними цінами могла задовольнити зарплата в розмірі 500 руб. на місяць. Тому й не дивно, що вищим керівникам радянської держави за рішенням Й.Сталіна відразу ж після лютогового підвищення цін із 1 березня 1932 р. було встановлено нові місячні посадові оклади 500–700 руб.⁶⁸ Від населення ці цифри приховувалися.

14 листопада 1932 р. постановою політбюро ЦК КП(б)У було також підвищено зарплату партійно-радянській номенклатурі областей і районів УСРР: для секретарів райпарткомів, райвиконкомів, райконтролькомісій – до 280 руб., для їх заступників – до 260 руб. Районним партійним функціонерам також визначався високий обсяг гарантованих продовольчих пайків, який перевищував норми постачання робітника важкої промисловості (наприклад, для партійного районного працівника встановлено щоденну норму печеного хліба 800 г, а на його утримання – 400 г)⁶⁹.

⁶⁴ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі у повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 рр. / Упор. А.Граціозі. – Х., 2007. – С.95–96.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ *Нечаєва Т.А.* Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929–1932 рр. – С.81.

⁶⁷ Листи з Харкова... – С.114.

⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5437. – Арк.7.

⁶⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: Док. і мат. / Упор. Р.Я.Пиріг. – К., 2007. – С.363–364.

Заробітна плата у 280 руб. для працівників «нижньої ланки партактиву» забезпечувала необхідні потреби останніх за державними цінами. Сплачуючи ж робітникам зарплатню в розмірі 115 руб. на місяць (тобто в п'ять разів менше за прожитковий мінімум, розрахований за державними цінами на товари), держава грабувала працівників, ставлячи їх на межу злиденного існування.

Поширилася практика несвочасного завезення необхідної кількості продтоварів у магазини, що призводило до масових черг біля них, до хвороб і страйкових тенденцій. Так, у квітні 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У, визнавши проблеми з продовольчим постачанням гірників шахт, зобов'язало Наркомпостач забезпечити терміновий завіз на Донбас двотижневого запасу зерна, для чого надало дозвіл розбронювати 25 тис. т жита і пшениці. У травні 1932 р. республіканське політбюро, одержавши повідомлення про випадки переходу голодними людьми радянського кордону, наказало Наркомпостачу негайно забезпечити продуктами робітників підприємств прикордонних районів⁷⁰.

При цьому партія намагалася перекласти провину за брак продовольства в містах на торговельну мережу, пояснюючи причину голоду наявністю «мертвих душ», а також «розбазарюванням хліба промисловими й торговельними організаціями». Так, у виголошеній на IV пленумі (лютий 1932 р.) доповіді секретаря Харківського міського комітету КП(б)У Р.Терехова наводилися факти про «значні перевитрати» хліба на паровозобудівному, канатному, машинобудівному «Серп і молот» заводах. Але не пролунало жодного слова про вилучення хліба у селян і, як наслідок, про ускладнення через це пайкового постачання трудящих міста⁷¹.

22 жовтня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) відрядило до УСРР надзвичайну хлібозаготівельну комісію під керівництвом В.Молотова. Вона наклала арешт на засипане зерно й почала конфіскацію всіх фондів, у тому числі насінневого. Зрив хлібозаготівель змусив керівництво республіки з 1 грудня знову зменшити норму хліба, що видавався за картками, зняти з постачання кустарів, урізати фонд громадського харчування на 15%, схвалити додавати 13–15% борошна ячменю та кукурудзи до рецептури білого хліба⁷².

На початку 1933 р. Й.Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки – за чотири роки і три місяці (тобто до кінця 1932 р.), та згорнув «комуністичний штурм». При цьому офіційні дані про результати виконання першої п'ятирічки було сфальсифіковано⁷³. Затвердженого обсягу виробництва деяких видів продукції, особливо в легкій і харчовій галузях, узагалі не було досягнуто⁷⁴.

У січні 1933 р. відбувся перехід від продрозверстки до продподатку. Одночасно розпочався «нищівний удар» по українському селянству, який полягав у конфіскації всіх продовольчих запасів у селянських домівках. Держава здійснила масштабний злочин, який призвів до Голодомору у селах та позбавив продовольства великі маси людей у містах. У другому кварталі 1933 р. в УСРР було повністю знято з державного постачання робітників списків №2 і №3, зменшено на 30,6 тис. осіб контингент працівників списку №1, а також знижено на 200 г місячну норму постачання маргарином робітників Донбасу⁷⁵.

⁷⁰ Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К., 2008. – С.63.

⁷¹ Пролетарий (Харьков). – 1932. – 20 февраля.

⁷² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5272. – Арк.75.

⁷³ Там само. – Спр.6234. – Арк.1, 32.

⁷⁴ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – С.81.

⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6377. – Арк.127.

На початку 1933 р. ринкові ціни у 12–15 разів перевищували нормовані у системі робкоопів⁷⁶. Наприклад, у Харкові 1 кг житнього хліба коштував 1 руб. 50 коп., біла хлібина (400 г) – 2 руб., яловичина 1-го сорту – 10 руб. за 1 кг, свинина 1-го сорту – 15 руб. за 1 кг, копчена ковбаса – 27 руб. за 1 кг, свинячий рулет – 30 руб. за 1 кг⁷⁷. За такими цінами працівники та члени їхніх родин могли купити лише мізерну кількість продуктів.

Одночасно зі зменшенням контингенту тих, кого забезпечували дешевим продовольством за картками, відповідно до наказу державних органів було знижено якість печеного хліба. Із січня 1933 р. до рецептури тіста почали включати велику кількість домішок із кукурудзяного (до 70%) та ячмінного (до 65%) борошна⁷⁸. Неякісні хлібні вироби, які одержували робітники, не гамували голод, викликали хвороби⁷⁹.

У той час, коли мільйони людей у радянській Україні голодували, до порту Одеси для відправки за кордон ішли вантажі зерна (у листопаді 1933 р. на елеватор завозилося по 6 тис. т збіжжя щодобово), гнали худобу. Чи не кожного дня від пристаней відходили по три – чотири іноземних пароплави з вантажем мороженого м'яса, маслом, битою птицею та ін. Натомість одеські робітники одержували по 1 фунту чорного хліба на особу, 1,5 фунти пшона на 1 міс., 3–4 сушених тарані. Згодом у місті замість тарані почали видавати 1,5 фунти неякісної конини⁸⁰. Продовольче постачання працівників ДПУ і міліції, які здійснювали каральні акції проти власних громадян, не припинялося навіть у роки Великого голоду. Так, у другу декаду березня 1933 р. в Одесі для цієї мети було виділено 100 т хліба – більше, ніж для всіх мешканців Херсона (70 т)⁸¹.

До жертв голоду слід відносити не лише померлих, але також тих, хто лежав опухлим, хворів на тиф, малярію⁸². Голодування спричинило епідемію інфекційних недуг у промислових містах УСРР. Причому рік за роком спостерігалось збільшення випадків захворювання, про що свідчить ситуація у Харкові – тодішній столиці республіки⁸³:

Рік	Черевний тиф	Висипний тиф	Скарлатина	Дизентерія	Кір
1928	554	18	2190	622	2847
1932	3098	642	2239	1762	6562

Як бачимо, захворюваність на черевний і висипний тиф (супутники громадянської війни) в 1932 р. порівняно з 1928 р. зросла в 5,6 та у 36 разів⁸⁴. У грудні 1932 р. на Луганбуді через відсутність медичного ізоляційного пропускного пункту,

⁷⁶ Ніколаюк Т.А. Соціальне забезпечення робітників України у 1929–1934 рр. // Наукові записки Острозької академії. – Т. II. – Ч. I. – Острог, 1999. – С. 251.

⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6381. – Арк. 19, 54, 67, 69–70, 100.

⁷⁸ Ніколаюк Т.А. Політика радянської держави щодо продовольчого постачання робітників в українських містах під час Голодомору 1932–1933 рр. – С. 71.

⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 281. – Арк. 117.

⁸⁰ Голодний хліб (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій): Овідіопольський район / Авт.-уклад. С.С.Аргатюк, Л.В.Ковальчук, Е.П.Петровський. – Одеса, 2008. – С. 44.

⁸¹ Сафонова Н.Ф. Голодомор 1932–1933 рр. на Одещині // Голод в Україні у першій половині ХХ ст.: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Мат. Міжнар. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 139.

⁸² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – С. 209.

⁸³ Ніколаюк Т.А. Деякі питання економічного та позаекономічного стимулювання праці робітників України в період 1929–1934 рр. // Вісник Донецького університету, серія Б: Гуманітарні науки, вип. 1. – Донецьк, 1999. – С. 45.

⁸⁴ Там само. – С. 46.

пральні та ізолятора спалахнула епідемія черевного й висипного тифу⁸⁵. У листопаді 1933 р. республікою прокотилася пошесть висипного тифу⁸⁶. Про це не повідомлялося у жодній центральній газеті УСРР.

У Харкові велика смертність була також і серед в'язнів, чорноробів у робітничих бараках, бездомних. Із квітня 1933 р. лікарі не встигали робити розтин тіл, які доставляли до міського моргу, адже їх щоденна кількість сягала 130–303. Суто за зовнішніми ознаками ставили судово-медичний діагноз «ББН» («безбілковий набряк»), спричинений голодом, після чого «ваньки» (перевізники трупів) скидали їх в ями та яри⁸⁷.

Водночас магазини «Торгзін» продовжували активно працювати, збільшуючи обсяги золотозаготівель. За 1933 р. Усеукраїнська контора мережі дала державі 8,5 т золота, тобто п'яту частину від всесоюзної кількості⁸⁸.

Підрозділи ДПУ УСРР у 1930–1933 рр. проводили операцію з вилучення в населення валюти та виробів із дорогоцінних металів. Як стверджує С.Ляковська, було здобуто цінностей на суму 15,5 млн руб. (за офіційним курсом). Вилучення відбувалися напередодні й під час Голодомору. Усі ці обручки, столове срібло чи приховані «на чорний день» монети царської чеканки могли б уберегти від голодної смерті велику кількість жителів міст⁸⁹.

Не рятувала від голоду робітників і створена саме для них система громадського харчування. Починаючи здійснювати «комуністичний штурм», керівники СРСР передбачали замінити індивідуальне (домашнє) харчування громадським, звільнивши таким чином жінок для промислового виробництва. У громадській системі харчування УСРР було запроваджено картки, в яких усі обіди розподілялися за категоріями з огляду на вартість і склад страв (м'ясні, пісні), а також режим праці людей («ударна», звичайна). Для одержання визначеної категорії страв видавалися прикріпні талони. Звичайно, бажаним для кожного робітника було одержання талонів на м'ясні обіди, оскільки м'яса дуже бракувало в раціоні. Так, на Луганському механічному заводі ім. С.Косіора у квітні 1932 р. ці страви відпускалися робітникам 22, у травні – 16, у червні – 12, а в липні – лише 4 рази на місяць⁹⁰. Тому держава зробила споживання м'ясних страв винагородою за «ударну» працю (у складі «ударних обідів»). Італійський консул у Харкові С.Граденіго повідомляв, що в 1932 р. працівник за день

«отримував в ідальні між 10 та 11 годинами тарілку супу з картоплі, капусти або вівса, солоний оселедець і 200 грамів хліба. В супі не має й сліду жиру. Він зварений лише з води та овочів; між 4-ю та 5-ю годинами – кухоль молока або тарілку супу як вранці та 200 грамів хліба; між 8-ю та 9-ю годинами – склянку цукрованого чаю. Усе це, включно з хлібом, коштує їм 1,50 руб. в день. Про м'ясо, ковбаси тощо вже місяцями й навіть мови нема. Люди буквально перетворилися на скелети»⁹¹.

⁸⁵ ДАЛО. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.224.

⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.286. – Арк.53.

⁸⁷ Лавчинська Н. Безпритульні як окрема категорія жертв Голодомору (на матеріалах м. Харкова) // Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації: Мат. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 4 жовтня 2016 р. – К., 2017. – С.101–108.

⁸⁸ Марочко В. Діяльність торгсінівської системи міста Києва. – С.171.

⁸⁹ Ляковська С. «Золота операція» ДПУ УСРР із примусового вилучення в населення валюти та коштовностей (початок 1930-х рр.) // Український історичний журнал. – 2019. – №3. – С.46.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.798. – Оп.1. – Спр.3839. – Арк.1, 24.

⁹¹ Листи з Харкова... – С.216–220.

Будівництво об'єктів громадського харчування та харчокомбінатів фінансувалося державою за залишковим принципом. У серпні 1932 р. комісія при Наркоматі постачання УСРР ухвалила рішення про консервацію будівництва Луганського м'ясокомбінату, залишивши 400 тис. мешканців міста без м'ясного постачання⁹².

Голодування робітників спричиняла також висока ціна обідів у заводських їдальнях. Лише впродовж 1932 р. держава удвічі підвищила ціни у системі громадського харчування – у лютому та в листопаді. А приховано ціни росли весь рік. Так, у листопаді 1932 р. на Київському заводі «Більшовик», згідно з розрахунками, вартість повного обіду збільшилася з 57 коп. у серпні до 1 руб. 40 коп., тобто у 2,5 рази⁹³.

Якість обідів у громадських їдальнях була низькою. У Харкові, наприклад, до ціни обідів включали вартість зіпсованих продуктів⁹⁴. Із 20 червня по 10 липня 1931 р. в Луганському, Краматорському, Чистяківському районах Донбасу через недоброякісну їжу у шахтарських їдальнях отруїлися 493 шахтарі⁹⁵. У листопаді 1932 р. в Луганську отруїлися ковбасою 236 робітників паровозобудівного заводу⁹⁶. Супи та борщі, зварені без м'яса, але з салом, прирівнювалися до категорії м'ясних і часто відпускалися за високою ціною. Їдальні майже не готували овочевих страв, варили супи з оселедця, замість м'ясного шніцеля давали дешеву рибу, м'ясні страви часто замінювали кашею з киселем, вермішеллю, млинцями⁹⁷.

Перевіряючи в листопаді 1932 р. стан громадського харчування на Донбасі, комісія ЦК КП(б)У викрила систематичне недоважування хліба від 10 до 40 г у порціях, невідповідність найменування страв їх реальному складу, неналежне зберігання продуктів⁹⁸. У 1933 р. на багатьох підприємствах УСРР працівники одержували обіди вже без хліба, жирів, круп та м'яса⁹⁹.

Голод штовхав робітників та членів їхніх родин на жебрацтво, крадіжки. Особливо ці явища розповсюдилися в містах, де розташовувалися підприємства списку постачання №3. У Бердянську у січні 1933 р. ДПУ зафіксувало масові випадки ходіння робітників по домівках із проханням дати хліба. У Дніпропетровській обл. у квітні того ж року почастишали крадіжки продовольчих продуктів із лотків на базарі. У Павлограді біля олійного заводу №19 удень і вночі під час навантаження макухи юрмилися дорослі й діти, які з грязюки вибирали крихти вичавків і тут же їх з'їдали¹⁰⁰.

Крадіжки з боку робітників особливо почастишали на підприємствах харчової та легкої промисловості. У Києві працівники 6-го шкіряного заводу виносили клаптики шкіри та міздрі для споживання замість їжі. У Харкові в 1933 р. лише за один день на прохідній маргаринового заводу затримали 17 робітниць, котрі розмастили маргарин по волоссю, намагаючись таким чином приховати крадіжку від охорони¹⁰¹.

⁹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.364. – Арк.41.

⁹³ Підрах. за: ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.586. – Арк.160–163.

⁹⁴ Державний архів Харківської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.138. – Арк.151.

⁹⁵ *Ніколаюк Т.А.* Деякі питання економічного та позаекономічного стимулювання праці робітників України в період 1929–1934 рр. – С.45.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3123. – Арк.22.

⁹⁸ Там само. – Спр.5455. – Арк.9–16.

⁹⁹ Там само. – Спр.6377. – Арк.52.

¹⁰⁰ Там само. – Арк.163.

¹⁰¹ Там само. – Спр.6211 – Арк.9–10; Спр.6274. – Арк.189; Спр.6229. – Арк.21.

У портах республіки почастишали випадки, коли іноземні моряки, які бачили нужденне становище мешканців, купували білий хліб і безкоштовно роздавали його місцевим вантажникам¹⁰². Голодні люди вживали в їжу здохлих котів, собак, поїдали гризунів, що призводило до кишково-шлункових захворювань. Населення портових міст, рятуючись від смерті, намагалося дістатися пароплавами до Кавказу (наприклад, із голодуючої Одеси в Батумі)¹⁰³.

Утім влада СРСР заперечувала факти голоду. Було встановлено інформаційну блокаду трагічних подій початку 1930-х рр. Головна проблема виникла з іноземними фахівцями, яких у другому кварталі 1932 р. на підприємствах і будовах СРСР налічувалося 42,2 тис. осіб¹⁰⁴. Вони спілкувалися зі своїми закордонними родичами, писали їм у листах про реальне становище радянських працівників. Найбільш небезпечним було те, що іноземці почали отримувати з дому продовольчі посилки. Тому партійні цензори негайно обмежили їхню кореспонденцію.

Цінну інформацію про наслідки голоду серед містян Харкова залишив фотограф А.Вінербергер. У Відні він передав свої знімки кардиналові Т.Інніцеру, який разом із генеральним секретарем Конгресу національностей Е.Амменде представив їх Лізі Націй¹⁰⁵. На світлинах можна побачити черги з голодних людей біля продуктових крамниць, виснажених дітей, тіла померлих, що валялися на харківських вулицях, масові поховання жертв¹⁰⁶. Коли Е.Амменде заявив про голод у «державі робітників і селян», газета «Правда» 20 липня 1933 р. виступила з відповіддю: «Заява про голодні смерті мільйонів радянських громадян на Волині, Україні та Північному Кавказі є вульгарною брехнею, брудним наклепом, який нашвидкуруч зварганили»¹⁰⁷. У тій самій «Правді» з'явилася реакція В.Молотова на пропозицію допомоги від Т.Інніцера: «[...] наразі в СРСР немає ні канібалізму, ні кардиналів»¹⁰⁸.

Авторські підрахунки щодо матеріальних можливостей українських робітників та членів їхніх родин вижити під час «комуністичного штурму» та Голодомору, аналіз архівних матеріалів, нових статистичних даних, спогадів очевидців доводять, що на початку 1930-х рр. в УСРР унаслідок суцільної колективізації, проведення каральної акції з вилучення у селян усього продовольства, економічної кризи уряд був неспроможний забезпечити промислових робітників та їхніх утриманців необхідною кількістю продуктів харчування – ані на виробництві, ані поза роботою. Це призвело спочатку до погіршення продовольчого забезпечення, а згодом і до загибелі від голоду великої кількості містян.

REFERENCES

1. Danylenko, V.M., Kasianov, H.V., Kulchytskyi, S.V. (1991). *Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti rr.* Kyiv. Lybid. [in Ukrainian].
2. Hladun, O.M. (2018). *Narysy z demografichnoi istorii Ukrainy XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy.* (2007). R.Ya.Pyrih. Kyiv. [in Ukrainian].
4. *Holod i Holodomor na Podilli: 1920–1940 r.* (2007). *Zbirnyk dokumentiv i materialiv.* R.Yu.Podkur, V.Yu.Vasyliiev, P.M.Kravchenko, V.P.Latsyba, I.P.Melnychuk, V.I.Petrenko. Vinnytsia. [in Ukrainian].

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: Док. і мат. – С.606.

¹⁰⁴ Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.56.

¹⁰⁵ Photographic Evidence: Ukrainian Famines of 1921–1923 & 1932–1933 // *Holodomor Studies.* – 2010. – 2. – №1 (Winter – Spring). – 63–94 [Електронний ресурс]: http://history.org.ua/LiberUA/HolSt2_2010/HolSt2_2010.pdf

¹⁰⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-46142055>

¹⁰⁷ Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – Мелітополь, 2019. – С.147.

¹⁰⁸ Там само.

5. *Holodomory v Ukraini: Odeska oblast: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Doslidzhennia, spohady, dokumenty.* (2007). Odesa. [in Ukrainian].
6. *Holodnyi khlib (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rokiv v konteksti istorii represii): Ovidiopol'skyi raion.* (2008). S.S.Arhatiuk, L.V.Kovalchuk, E.P.Petrovskiy. Odesa. [in Ukrainian].
7. Hratsiozi, A. (2007). *Lysty z Kharkova: Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi u povidomlenniakh italiiskyykh dyplomatyv 1932–1933 rr.* Kharkiv. [in Ukrainian].
8. Hudz, V. (2019). *Istoriografii Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini.* Melitopol. [in Ukrainian].
9. Kulchytskyi, S.V. (1975). *Uchast robitnykiv Ukrainy u stvorenni fondu sotsialistychnoi industrializatsii.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kulchytskyi, S.V. (1989). Osoblyvosti industrializatsii narodnoho gospodarstva URSR. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 10, 107–113. [in Ukrainian].
11. Kulchytskyi, S.V. (1991). Mizh dvoma viinamy (1921–1941 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 8, 3–20. [in Ukrainian].
12. Lapchynska, N. (2017). Bezprytulni yak okrema katehoriia zhertv Holodomoru [na materialakh m. Kharkova]. *Holodomor 1932–1933 rokiv. Natsii vtraty ukraïnskoi: Materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf.* Kyiv. [in Ukrainian].
13. Liaskovska, S. (2019). "Zolota operatsiia" DPU USRR iz prymusovoho vyluchennia v naselennia valiuty ta koshtovnosti (pochatok 1930-kh rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 25–48. [in Ukrainian].
14. Marochko, V. (2008). Diialnist torhsynivskoi systemy mista Kyieva. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 18, 163–175. [in Ukrainian].
15. Marochko, V.I. (2019). Statystyka zhertv Holodomoru: antropohichno-demohrafichni dyskurs. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 132. [in Ukrainian].
16. Marochko, V., Movchan, O. (2008). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Khronika.* Kyiv. [in Ukrainian].
17. Movchan, O., Hudz, V. (2012). Povsiakdenne zhyttia na pidpriemstvakh i novobudovakh. *Ukrainskeadianske suspilstvo 30-kh rr. XX st.: narysy povsiakdennoho zhyttia.* Kyiv. [in Ukrainian].
18. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 v Ukraini.* (2008). Borysenko V., Boriak H., Burian L., Veselova O., Hrynevych L., Yefimenko H., Kulchytskyi S., Lisunova N., Marochko V., Movchan O., Papakin H., Rykun I., Telishchak V., Topishko N. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Nechaieva, T.A. (1998). Ekonomichni stymuly motyvatsii pratsi robitnykiv Ukrainy v 1929–1932. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 75–86. [in Ukrainian].
20. Nikolaiuk, T.A. (1999). *Polityka derzhavy shchodo motyvatsii pratsi robitnykiv u promyslovosti Ukrainy (1929–1938)* (Candidate's thesis). Ostroh. [in Ukrainian].
21. Nikolaiuk, T.A. (1999). Deiakii pytannia ekonomichnoho ta pozaekonomichnoho stymulivannia pratsi robitnykiv Ukrainy u 1929–1934. *Visnyk Donets'koho universytetu, ser. B: Humanitarni nauky*, 1, 42–50. [in Ukrainian].
22. Nikolaiuk, T.A. (1999). Pozaekonomichni stymuly motyvatsii pratsi robitnykiv Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 51–64. [in Ukrainian].
23. Nikolaiuk, T.A. (1999). Sotsialne zabezpechennia robitnykiv Ukrainy u 1929–1934 rr. *Naukovi zapysky Ostroz'koi akademii*, II, 1, 250–252. [in Ukrainian].
24. Nikolaiuk, T.A. (2018). Polityka radianskoi derzhavy shchodo prodovolchoho postachannia robitnykiv v ukrainskykh mistakh pid chas Holodomoru 1932–1933. *Praktychna filosofii*, 2, 69–74. [in Ukrainian].
25. Safonova, N.F. (2013). Holodomor 1932–1933 rr. na Odeshchyni. *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX st.: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Materialy Mizhnar. nauk. konf.* Kyiv. [in Ukrainian].
26. Serhiichuk, V. (2017). Otsinka liud'skykh vtrat USRR vid Holodomoru 1932–1933 rr. za dokumentamy ukrainskykh arkhiviv. *Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Holodomor 1932–1933 rokiv: vtraty ukraïnskoi natsii».* Kyiv. [in Ukrainian].
27. Tkachenko, V.H. (2008). Trahedii, yakyykh mohlo ne buty: Holodomory na Zaporizhzhzi (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 rr.). *Spokuta: almanakh*, 8/9. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

Tetiana Nikolaiuk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Head at Department of Culture and Social-Humanitarian Studies,
National Academy of Visual Arts and Architecture
(Kyiv, Ukraine), nikolaiukt@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5133-4033>

Food Situation in the Cities of the UkrSSR During the “Communist Attack” in 1929–1932

Abstract. The purpose of the study is to study of the financial situation of Ukrainian workers during the Stalin communist assurance, to prove that as a result of the economic crisis, the product supply of workers on cards and in public cafes has deteriorated. In scientific research, the author relied on the basic **principles** of historical science – objectivity and historicism. The problem-chronological approach was used to determine the structure of the studio. **Scientific novelty.** The author proposes to consider the lack of food and hunger in the cities among the workers of UkrSSR in the first half of the 1930s because of the Communist Attack and the forcible seizure of bread by peasants. The bread confiscated

from the peasants went abroad. The currency from the sale of grain was used to build of buildings of the first five-year. The state financed huge capital investments by issuing additional amounts of money not covered by commodities that caused inflation and, as a result, the economic crisis. Inflation has increased free market prices. In the context of forced harvests and the economic crisis, the state lacked bread for the normal supply of urban workers, so it introduced of the centralized distribution of products and then gradually withdrew a number of categories of workers from centralized supply. Author put into circulation the archival documents on the food supply policy of the townspeople (who were mostly workers) during the Communist Attack, indicating on the manifestations of starvation in the cities of the Ukrainian SSR. She calculated indicators of the real state of food supply for workers of industrial enterprises in Ukrainian cities, determined the state of catering, monitored the ability of workers and their dependents to survive during the forced industrialization, determined that the acute food crisis of the first half of the 1930s caused famine among urban workers of the UkrSSR.

Conclusion. Based on the study of new archival documents and the analysis of statistics and memoirs, the author has shown that in the early 1930s, the government of a totalitarian Soviet state, due to the economic crisis, was unable to provide industrial workers and their dependents with food either at work or outside. In the face of acute food shortages in the cities of Soviet Ukraine, a large number of townspeople and peasants were starving, trying to escape the famine by overcoming the blockade and walking into the cities.

Keywords: Communist Attack, card system of normalized supply of goods, product provision of workers on a production-class principle, catering.